

ΑΙ ΕΠΙΠΕΔΟΣΤΕΓΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ¹

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Γενικαὶ διαπιστώσεις. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπάρχουσα μεγάλη ἔλλειψις εἰδικῶν καὶ γενικωτέρων μελετῶν περὶ τὰ μνημεῖα τῆς μεταβυζαντινῆς αἰγαιοπελαγίτικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς², τῆς ἐμφανιζομένης σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὰς Κυκλάδας. Οὕτως ἔχομεν ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν αἰγαιοπελαγίτικῶν ἐκκλησιῶν³ καὶ τῆς

1. Διατριβὴ διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν τίτλον τοῦ «Διδάκτορος Μηχανικοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου», ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Ἀνωτάτην Σχολὴν Ἀρχιτεκτόνων τὴν 17-3-1960 ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Β. Βασιλειάδη Ἀρχιτέκτονος Μηχανικοῦ ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἐγκριθεῖσα τὴν 3-4-1961. Εἰσηγητής: Π. Α. Μιχαηλῆς, Τακτικὸς Καθηγητὴς τῆς ἔδρας τῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ. Συνεισηγητής: Α. Γ. Προκοπίου, Καθηγητὴς τῆς ἔδρας τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ.

2. Σημειοῦμεν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰς ἐργασίας τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ταύτην: Η. Fletcher — S. Kitson, The churches of Melos, The annual of the British school at Athens, Τόμ. II (1895-6), σελ. 155-168, Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθέρων, σελ. 15-17, ἀνάτυπον Κυθηραϊκῆς ἐπιθεωρήσεως Α' (1923), τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, 1942, Τόμ. Α', σ. 502, Π. Μιχαηλῆ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης, 1946, σ. 153-154, Ἄν. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, Τόμ. ΣΤ' (1948), τεύχ. I, σ. 61-70, 82-87, 107-110, Ἄρη Κωνσταντινίδου, Ἐοικλήσια τῆς Μυκόνου, 1953, σ. 1-41, Δ. Κωνσταντινίδου, Ἡ ἰδιότυπος μορφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς μονῆς Παναχράντου ἐν Ἄνδρῳ, Τεχνικὰ Χρονικά, Τόμ. XXXI (1954), τεύχ. 363-364, σ. 241-245, τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἐν νήσῳ Ἄνδρῳ ναδδριον τῆς ἁγίας Θέκλης, ἀνάτυπον Θεολογίας, Τόμ. ΚΒ' (1954), σ. 3-9, Δ. Βασιλειάδου, Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Τεχνικὰ Χρονικά, Τόμ. XXXII (1955), τεύχ. 869-870, σ. 114-117, τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν λαϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν, 1955, σ. 30-34, καὶ εἰκ. 29-42, 46, 62, 63, τοῦ αὐτοῦ, Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύθου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Τόμ. ΚΗ (1958), σελ. 324-361, τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν, Τόμ. Λ (1960), σελ. 168-193, τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, Περιοδ. «Ἀρχιτεκτονικὴ», ἔτος Ε' (1961), τεύχ. 27, σελ. 29-36, καὶ ἀνάτυπον, Ἰωάν. Κορυμνοῦδου, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, 1960, σελ. 4-125.

3. Διὰ τὴν διάρκειαν τῆς αἰγαιοπελαγίτικῆς ἀποχρώσεως εἰς τὸ σύνολον τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς ἀποτελούσης πλέον «σχολὴν» τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης, βλέπε Δ. Βασιλειάδου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν λαϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν, 1955, σ. 12-17, 30-34.

ἐξελιξέως των κατὰ τὴν τόσον ἀξιόλογον περίοδον τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὴν μεταβυζαντινὴν, τὴν συνδεδεμένην στενωῶς πρὸς τὸν νεοελληνικὸν βίον.

Εἰς σειρὰν μελετῶν αἵτινες θὰ ἀκολουθήσουν νομίζομεν ὅτι θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαφωτίσωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸν μέχρι τοῦδε ἀνεξερῦνητον τοῦτον τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: Καὶ ἀρχίζομεν μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν⁴ τῶν Κυκλάδων, τῶν ἀποτελουσῶν εἶδος ναοῦ τέως ἄγνωστον ἀπολύτως δὲ ἰδιόμορφον διὰ τὴν Ἑλλάδα. Πρὸ πάσης εἰδικῆς ἐξετάσεως τονίζομεν, ὅτι αἱ ἐκκλησῖαι αἱ καλυπτόμεναι διὰ δώματος ἀποτελοῦν εἶδος ναοῦ εὐρυτάτης διαδόσεως καὶ ἐφαρμογῆς εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Τὸ εἶδος τοῦτο ναοῦ εὕρσκεται εἰς στενὴν ἐπαφὴν καὶ σχέσιν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν οἰκιῶν, τόσον ὡς πρὸς τὴν ἀτόψιν ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν διαμόρφωσιν. Ὡστε ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν αἰγαιοπελαγικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὸ φαινόμενον τὸ ἀπαντώμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς: ὅτι ἡ κατοικία καὶ ὁ ναὸς ἀσκοῦν ἀμοιβαίως σοβαρατάτην ἀλληλεπίδρασιν.

Παρατηροῦμεν προσέτι ὅτι ἡ παρουσία τοῦ δώματος εἰς τὰς βασιλικὰς ταύτας ἔχει ἀπλουστεύσει τὸ ἀγωνιῶδες πρόβλημα τῆς καλύψεως τοῦ χώρου διὰ θόλων καὶ σημειοῦμεν τὸ ἄμεσον φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς παρουσίας τῆς κατασκευῆς τοῦ δώματος: τὴν ἀντίστοιχον ἀπλούστευσιν καὶ τῆς κατόψεως.

Οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι τῶν ναῶν. Ἐφ' ὅσον διὰ πρώτην φοράν διαπιστοῦται ἡ ὑπαρξίς πολυαριθμῶν ἐπιπεδοστέγων ναῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπιχειρεῖται ἡ μελέτη καὶ κατάταξις των, συντομωτάτη ἐκθεσις τῶν ἐπικρατησάντων διὰ τὴν ταξινομήσιν κριτηρίων νομίζομεν ὅτι ἐπιβάλλεται.

Κατὰ ταῦτα σημειοῦμεν ὅτι ἡ κατάταξις τῶν ναῶν εἰς τὰς βασικὰς καὶ γενικωτάτας κατηγορίας τῶν μονοκλίτων, δικλίτων καὶ τρικλίτων ἠκολούθησε τὴν καθιερωμένην εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαίρεσιν τῶν βασιλικῶν ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κλιτῶν. Τὴν διαίρεσιν ταύτην κατὰ κλίτη ὑπέβαλε προσέτι καὶ ὁ νεοφανῆς, αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ καὶ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ἔκτασιν τὴν ὁποίαν ἀποκαλύπτεται ὅτι ἐμφανίζει εἰς τὸ Αἰγαῖον, δικλιτος ναός, προκειμένου νὰ ἐξαρθῇ ἀναλόγως τῆς ἰδιαζούσης σημασίας του διὰ τὴν βυζαντινὴν ναοδομίαν γενικῶς καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν μεταβυζαντινὴν.

Ὡς πρὸς τὴν διάκρισιν τῶν τύπων καὶ τῶν παραλλαγῶν τῶν διαφόρων ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ κριτήρια κατατάξεως δὲν ἐντοπίζονται μόνον εἰς τὴν ἀτόψιν. Πρέπει ἐπομένως νὰ διασαφηνίσωμεν, ὅτι καταφεύγωμεν συχνάκις διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν των εἰς εἰδικὰ κατασκευα-

4. Διὰ τοῦ ὅρου ἐπιπεδοστεγοὶ βασιλικαὶ χαρακτηρίζονται αἱ βασιλικαὶ αἱ καλυπτόμεναι διὰ δώματος. Βεβαίως τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου δὲν καθορίζεται ἐπακριβῶς ὑπὸ τῆς συμβατικῆς λέξεως ἐπιπεδοστεγος, ἀλλ' ἐν τούτοις ἐπεκράτησε προκειμένου διὰ τὴν κατοικίαν καὶ τὰ λοιπὰ κοσμικὰ κτίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Αἰγαίου.

στικά χαρακτηριστικά τοῦ τρόπου καλύψεως (δώματος), λόγω τῆς πρωταρχικῆς σημασίας των διὰ τὴν μορφήν καὶ τὴν ἄρθρωσιν τῆς κατόψεως. Ὡστε ἀναγνωρίζεται καὶ ἐπισημαίνεται ἡ ἄμεσος καὶ κατ' εὐθὺ λόγον σχέσις καὶ ἀμοιβαία ἀλληλεξάρτησις τοῦ τρόπου καλύψεως πρὸς τὴν μορφήν τῆς κατόψεως. Ἐπίσης σημειοῦμεν ὅτι κατὰ τὴν διάκρισιν τῶν παραλλαγῶν ἐκάστου τύπου κινούμεθα ἐκ τῶν ἀπλουστέρων πρὸς τὰς συνθετωτέρας, καθ' ὅσον εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐξέλιξις των ἠκολούθησε τοιαύτην πορείαν.

Ἡ ὑπ' ὄψιν ἐργασία, ὡς εἶναι φυσικόν, θὰ περιλάβῃ ἀριθμὸν μόνον, ἐπαρκῆ βεβαίως, τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐπιπεδοστέγων ἐκκλησιῶν τὰς ὁποίας ἐπεσκέφθημεν καὶ ἐμελετήσαμεν καὶ αἵτινες ὑπάρχουν εἰς τὰς Κυκλάδας⁵. Καὶ ἡ προσπάθειά μας ἔτινεν εἰς τὸ νὰ συγκεντρωθοῦν, ταξινομηθοῦν, καὶ μελετηθοῦν τὰ ἀντιπροσωπευτικώτερα παραδείγματα ναῶν τὰ συνιστῶντα ἕκαστον τύπον, καθὼς καὶ αἱ παραλλαγαὶ του. Ἐν τούτοις παραλλήλως πρὸς τὴν τάσιν συγκεντρώσεως τῶν χαρακτηριστικωτέρων τύπων ναῶν, τῶν ἐμφανιζομένων εἰς μέγαν ἀριθμὸν, ἀντεπροσωπεύθησαν καὶ τύποι σπάνιοι καὶ ἰδιότυποι. Εἶναι φυσικόν ἡ συνεχιζομένη ἔρευνα νὰ φέρῃ ἐκάστοτε εἰς φῶς καὶ ἑτέρας εἰδικὰς διατάξεις ναῶν, αἵτινες θὰ πλουτίζουν τὰς σειρὰς καὶ δι' ἄλλων παραδειγμάτων.

Συνοπτικὴ ἐξέτασις τῆς κατασκευῆς τοῦ δώματος. Πρὸ πάσης λεπτομερειακῆς ἐξετάσεως, τῶν διαφόρων τύπων ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν, εἶναι ἀπαραίτητος συντομώτατος γενικὸς κατατοπισμὸς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς κατασκευῆς τοῦ δώματος τῆς αἰγαιοπελαγίτικῆς οἰκοδομικῆς. Ὁ κατατοπισμὸς καθίσταται ἀναγκαῖος, καθ' ὅσον προϋποτίθεται ἡ γνώσις ὀρισμένων κατασκευαστικῶν στοιχείων⁶ καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν τεχνικῶν ὄρων, διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν ὄσων θὰ ἀκολουθήσουν.

Τὸ δῶμα (ταράτσα—λιακὸς—ἠλιακὸς) ἀποτελεῖ κατασκευὴν σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα ἐφαρμοζομένην εἰς πολλὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου διὰ τὴν κά-

5. Τὴν μεγαλύτεραν ἐξάπλωσιν ἐπιπεδοστέγων ἐκκλησιῶν διεπιστώσαμεν εἰς τὰς νήσους Ἄνδρου, Τήνου, Πάρου, Κέου, Κίθου, Σίφνου, καὶ Κίμωλου. Εἰς πᾶς ὑπολοίπους τῶν Κυκλάδων ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιπεδοστέγων ναῶν εἶναι σήμερον μικρὸς ἢ ἀσήμαντος, περιοριζόμενος εἰς τινὰ ἐρημοκλήσια μικρῶν διαστάσεων, εἰς ἑνίαν δὲ ἐξ αὐτῶν δὲν ἐφαρμόζεται πλέον καθ' ὅλοκληρίαν τὸ εἶδος τοῦτο ναοῦ. Ὡστε φαίνεται ὅτι, εἰς ὀρισμένας τούλάχιστον νήσους, ἐφημέριζετο παλαιότερον ἢ κάλυψις τῶν ναῶν διὰ δώματος συχνότερον, ὡς λ.χ. ἐν Μήλω, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν δὲ νεωτέραν συνήθειαν ἐγκατελείφθη βαθμιαίως ἀνάλογον τᾶσιν ἐγκαταλείψεως τοῦ δώματος ὡς κατασκευῆς καλύψεως νεωτέρων οἰκῶν διαπιστοῦμεν εἰς τινὰς νήσους καὶ ἀντικατάστασιν του ὑπὸ πλακῶν μπετόν-ἀρμὲ ἢ κεραμοσκεπῶν ξυλίνων στεγῶν.

6. Διεξοδικὴν περιγραφὴν καὶ κριτικὴν διερεύνησιν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν στοιχείων τούτων βλέπε εἰς Δ. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν λατικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, 1955, σ. 41-76.

λυψιν ἑνὸς χώρου. Συνίσταται ἐκ δύο διακεκριμένων μερῶν: Ἐκ τῆς «φερούσης» κατασκευῆς τῆς ὑποβασταζούσης τὰ φορτία καὶ ἐκ τῶν στρώσεων μετὰ τῆς ἐπιστρώσεως αἵτινες καλύπτουν, ἀπομονώνουν καὶ προφυλάσσουν. Ἐν συνεχείᾳ διακρίνομεν τρεῖς τρόπους κατασκευῆς τοῦ φέροντος συστήματος: α) διὰ ξυλίνων «δοκαριῶν», β) διὰ λιθίνων πλακῶν, καὶ γ) διὰ θόλων. Καὶ βασικῶς δύο τρόπους εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν στρώσεων: α) δι' ἀργιλικοῦ χρώματος γυμοῦ, καὶ β) δι' ἀργιλικοῦ χρώματος προστατευομένου ἐξ ἐπιστρώσεως διαφόρων ὑλικῶν (πλακῶν, ἀσβεστοκονιάματος κλπ).

Ἐν τούτοις ἐπειδὴ τὰ διατιθέμενα ξύλινα «δοκάρια» καὶ αἱ λίθιναι πλάκες ἔχουν συνήθως περιορισμένας διαστάσεις, προκειμένου νὰ καλυφθῶσιν διὰ δώματος χῶροι μεγαλύτερων ἀνοιγμάτων, ἀπητήθη νὰ ἐπινοηθῶν τρόποι περιορισμοῦ τοῦ εὗρους των. Οὕτως ἐφηρημόσθη τὸ σύστημα τῆς «ἐπεξερχῆς» τῶν τελευταίων πρὸς τὴν ὀροφὴν τοῦ χώρου στρώσεων τοῦ τοίχου ἢ ἡ ὑποδιαίρεσις τοῦ ὀρθογωνίου τῆς ὀροφῆς εἰς περισσότερα μικρότερα τοῦ ἀρχικοῦ ὀρθογώνια, διὰ μεγάλης ξυλίνης δοκοῦ τοῦ «μεσοδοκιοῦ» ἢ διὰ λίθινου κτιστοῦ «τόξου» (τοῦ βόλτου), ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται τὰ ξύλινα «δοκάρια» τοῦ δώματος ἢ αἱ φέρουσαι λίθιναι πλάκες του. Τὸ «μεσοδόκι» ἢ τὸ «τόξον», ὅταν τὸ ἀνοιγμα εἶναι σχετικῶς μικρόν, στηρίζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, ἐνῶ ὅταν εἶναι μεγαλύτερον στηρίζεται ἐπὶ κτιστῶν ὑποστηρίγματων ἐλαττούντων αἰσθητῶς τὸ εὖρος τοῦ ἀνοίγματος. Τὰ κτιστὰ ὑποστηρίγματα τοῦ «μεσοδοκιοῦ» ἢ τοῦ «τόξου» εἶναι τὰ λεγόμενα «ποδαρία», «ποδαρικά» ἢ «πιλάστρα». Τὰ ποδαρικά κατασκευάζονται ἄλλοτε ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ μεσοδοκιοῦ — τόξου καὶ ἄλλοτε καὶ ἐκ τῶν δύο (μεσοδοκία ἢ τόξα μὲ ἐν ἢ δύο ποδαρικά), μὲ κυμαινόμενα μήκη ἀναλόγως τοῦ μήκους τοῦ διατιθεμένου μεσοδοκιοῦ ἢ τοῦ ἐπιδιωκομένου ἀνοίγματος τοῦ τόξου (βόλτου). Μεγαλύτεραν ἐλευθερίαν καὶ σχετικὴν ἀποδέσμευσιν ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν ὑλικῶν καὶ τῆς ἀντοχῆς των ἔχομεν ὁσάκις ἢ φέρουσα κατασκευὴ εἶναι ὁ θόλος, ὅποτε αἱ προαναφερθεῖσαι βοηθητικαὶ κατασκευαὶ (μεσοδόκι—τόξον) παραμερίζονται καὶ ἐξαφανίζονται ἢ ἀλλάσσουν μορφήν ἐμφανιζόμεναι ὡς ἐνισχυτικὰ τῶν θόλων τόξα. Ἐν τούτοις ὁ περιορισμὸς τοῦ εὗρους τῶν πρὸς γεφύρωσιν ἀνοιγμάτων καθίσταται ἐπιτακτικὸς ἐφ' ὅσον ἡ χρησιμοποίησις τοῦ θόλου τοῦ ἐπικαλυπτομένου διὰ δώματος, ἥτις θὰ ἔλυε τὸ πρόβλημα τῆς στεγάζσεως, ἐμφανίζει λίαν περιορισμένην διάδοσιν καὶ ἐφαρμογὴν εἰς τοὺς Κυκλαδικοὺς ἐπίπεδοστέγους ναοὺς, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἐτέρους ἄνευ θόλου τρόπους κατασκευῆς τοῦ δώματος: ἦτοι διὰ ξυλίνων φερόντων «δοκαριῶν» καὶ διὰ λιθίνων φερούσων πλακῶν.

Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῶν ἐκκλησιῶν. Διὰ τὴν συνολικὴν μορφήν καὶ τὴν ἐπὶ μέρος ἐξωτερικὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐπίπεδοστέγων βασιλικῶν παρατηροῦμεν γενικῶς, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωσις τοῦ χώρου κατὰ κανόνα δὲν ἐκ-

φράζεται οὐδὲν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Οὕτως ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις τῶν βασιλικῶν σπανίως προδίδει ὄχι μόνον τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν, τοῦτον τὸν θρησκευτικὸν προορισμὸν, διατηροῦσα ἀνεξαρτησίαν ἐκ τῶν καθιερωμένων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, αὐτοτέλειαν, καὶ προσήλωσιν εἰς κοσμικὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ἀξιοσημείωτον. Εἰς τὴν ἀποδέσμευσιν ταύτην τῆς ἐσωτερικῆς ἀρθρώσεως ἐκ τῆς ἀντιστοίχου ἐκφράσεώς της εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὑφείλεται, μέχρις ἐνὸς σημείου βεβαίως, καὶ ἡ μεγάλη ὁμοιότης τῆς συνολικῆς μορφῆς τῶν ἐπιπεδοστέγων ἐκκλησιῶν καὶ οἰκιῶν.

Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χριστιανικῶν ναῶν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ παραδείγματα ἐπιπεδοστέγων ἐκκλησιῶν, μᾶλλον σποραδικῶς, εἰς ὠρισμένας περιόδους τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης ἐντοπιζόμενα δὲ γεωγραφικῶς εἰς τινὰς περιοχὰς. Σημειούμεν, ὅθεν, ὅτι κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴν ἐποχὴν κτίζονται ἐπιπεδόστεγοι ναοὶ εἰς τὴν νότιον Συρίαν, τὴν Αὐρανίτιδα (τὸ σημερινὸν Χαουράν), μετὰ δώματος στηριζομένου ἐπὶ ἐγκαρσίως βαινόντων τόξων⁷, ὡς καὶ ἐπὶ κατὰ μῆκος τοξοστοιχιῶν⁸. Ἐπίσης τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν συναντῶμεν ἐπιπεδοστέγους βασιλικὰς εἰς κάτω Νουβίαν μετὰ τὰ δώματά των βαινόντα ἐπὶ θόλων⁹. Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Παλαιστίνης (Ἱεροσολύμων κλπ.) καλύπτονται διὰ δωματῶν βαινόντων κυρίως ἐπὶ σταυροθολίων¹⁰. Κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν κτίζονται γοθτικαὶ μητροπόλεις ἐπιπεδόστεγοι εἰς Κύπρον¹¹, Ἰσπανίαν¹², κ.ἀ. μετὰ δώματος στηριζομένου ἐπὶ θόλων. Τέλος καὶ εἰς τὴν σχετικῶς πρόσφατον μεταβυζαντινὴν περίοδον συναντῶμεν ναοὺς ἐπιπεδοστέγους εἰς μέγαν ἀριθμὸν, εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Κύπρον κ. ἀ. μετὰ δώματος στηριζομένου ἐπὶ ἐγκαρσίως βαινόντων τόξων, ἐπὶ κατὰ μῆκος τοξοστοιχιῶν καὶ πεσοστοιχιῶν, καὶ σπανιώτερον ἐπὶ θόλων. Εἰδικώτερον τὰ ἐγκάρσια τόξα καὶ γενικώτερον τὰ οἰαδήποτε ἐγκάρσια ὑποστηρίγματα τὰ τόσον γνωστὰ καὶ οἰκεῖα εἰς τὰς ἀνα-

7. H. Glück, Der Breit und Langhausbau in Syrien, ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Τόμ. VI (1916), Heidelberg, σ. 19-21, εἰκ. 4, Πίν. I, εἰκ. 1-13, σελ. 24-27, Πίν. II, εἰκ. 14-17, H. Beyer, Der Syrische Kirchenbau, Berlin 1925, σελ. 121-123, εἰκ. 78-81.

8. H. Glück, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 35-37, Πίν. II, εἰκ. 18-25, H. Beyer, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 125-126.

9. Geoff. Mileham, Churches in lower Nubia, Philadelphia MCMX, σελ. 18, 19, Πίν. 8, 9, κ. ἐξ.

10. A. Choisy, Histoire de l'architecture, Paris 1899, Τόμ. II, σ. 224, εἰκ. 24.

11. Al. Gabriel, La cité de Rhodes, 1923, Τόμ. II, σ. 448, C. Enlart, L'art gothique et la renaissance en Chypre, 1899, Τόμ. I, σελ. 4, 6, 7, 59, 317, 325, 351, 407, A. Choisy, Histoire de l'architecture, Paris 1899, Τόμ. II, σ. 501.

12. C. Enlart, L'art gothique et la renaissance en Chypre, 1899, Τόμ. I, σ. 4, 59.

τολικάς τέχνας, εἰς ἄλλας ὀλιγώτερον καὶ εἰς ἄλλας περισσότερον (ὡς λ.χ. τὴν Αἰγυπτιακὴν¹³, τῶν Χετταίων¹⁴, τὴν Περσικὴν¹⁵, τὴν Συριακὴν¹⁶, τὴν Βυζαντινὴν¹⁷, τὴν Μουσουλμανικὴν¹⁸ τέχνην κ.ἄ.), φαίνεται ὅτι ἤσκησαν σχετικὴν ἐπιρροήν, ὡς ἀνατολικὴ ἐπίδρασις ἐν τῷ συνόλῳ τῆς θεωρουμένης, καὶ ἐπὶ τῶν μεταβυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Κυκλάδων. Ὡς δὲ θὰ ὑποδείξωμεν εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, τόσον αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ αἱ διαρθρούμεναι δι' ἐγκαρσίων τῶζων, ὅσον καὶ αἱ τρίκλιτοι βασιλικαὶ αἱ ἀρθρούμεναι διὰ κατὰ μῆκος βαινουσῶν τοξοστοιχιῶν — πεσοστοιχιῶν καὶ ὑποδιαιρούμεναι εἰς ἰσοπλατῆ καὶ ἰσοῦψῆ κλίτη, ἐμφανίζουσαν ἐκπλησσοῦσας ὁμοιότητας πρὸς ἀνατολικά πρότυπα καὶ εἰδικώτερον Συριακὰ καὶ Μικρασιατικὰ.

Ἀντιθέτως ὁ τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς, ὁ ἐμφανίζων ἐξαιρετικὴν ἐξάπλωσιν εἰς τὸ Αἰγαῖον, φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ὑπηγορευθῆ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐξειλίχθη εἰς ἐπιχωριάζοντα ἐν Ἑλλάδι τύπον ναοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς συλλειτουργίας τῶν πιστῶν τῶν δύο δογμάτων ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ, τῆς ἐπιβληθείσης εἰς τοὺς νησιώτας ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ γενικώτερον ἐκ τῆς ἀναποφεύκτως ἀκολουθησάσης συμβιώσεως ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν (μικτοὶ γάμοι κλπ.). Ὡστε θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς δυτικὴν ἐπιρροὴν ἢ εἰσαγωγὴ τοῦ τύπου εἰς τὰς νήσους καὶ πρὸ πάντων ἢ καταπληκτικὴ ἐξάπλωσις του, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει εἰς τὴν δύσιν ὁ δικλίτος τύπος ναοῦ εἰδικῶς καὶ γενικώτερον ἢ ἀξονικὴ τοξοστοιχία — πεσοστοιχία εἰς ἰσὸν ἀριθμὸν κτι-

13. Βλέπε ἐγκάρσια στηρίγματα εἰς τὴν Αἰγυπτιακὴν ἀρχιτεκτονικὴν: G. P e r r o t — C h. C h i p i e z, Histoire de l' art dans l' antiquité, Τόμ. I (1882), σελ. 257, εἰκ. 168, 169, καὶ Πίν. V εἰς τὸ τέλος, A. C h o i s y, Histoire de l' architecture, Τόμ. I (1899), σ. 91, εἰκ. 3, 4, κ. ἄ.

14. Βλ. διὰ τὰ ἐγκάρσια στηρίγματα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν Χετταίων, F. B e n o i t, L' architecture, Antiquité, 1911, σ. 152, εἰκ. 95 v, vi, vii, κ. ἄ.

15. Βλέπε A. C h o i s y, ἐνθ' ἀνωτ., Τόμ. I, σ. 141, εἰκ. 4.

16. M e l. d e V o g ü é, Syrie centrale, Architecture civile et religieuse du I au VII siècle, Paris 1865-1877, Τόμ. A, σ. 48, 52-53, 126, G. M i l l e t, L' école grecque dans l' architecture byzantine, 1916, σ. 16, 299, H. B u t l e r, Southern Syria, 1907-19, Τόμ. II, σ. 68, στή σειρά Expedition to Syria 1904-5 καὶ 1909, H. B u t l e r, Early churches in Syria, 1929, Μερ. I, σ. 17-19, 22-23, 178.

17. Βλ. ἐγκάρσια ἐνισχυτικὰ τόξα εἰς Μικρασιατικούς ναοὺς, H. R o t t, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σελ. 135, εἰκ. 41, σελ. 142, εἰκ. 44, σ. 183, εἰκ. 60, σ. 194, εἰκ. 66, σ. 287, εἰκ. 106 κ. ἑ., εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας, J. S t r z y g o w s k i, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, Τόμ. I, σελ. 102, εἰκ. 94, σ. 137, εἰκ. 147, 148, σ. 141, εἰκ. 155, σ. 142, εἰκ. 159, σ. 143, εἰκ. 161, σελ. 145, εἰκ. 164 κ. ἑ., κ.λ.π.

18. H. S a l a d i n, Manuel d' art musulman, I. L' architecture, 1907, σελ. 79, εἰκ. 44, σελ. 92, εἰκ. 57, σελ. 107, εἰκ. 70, M. B e r c h e m - J. S t r z y g o w s k i, Amida, 1910, σελ. 44, εἰκ. 23, σελ. 324-325, εἰκ. 271-274, G. T c h a l e n c o, Villages antiques de la Syrie du Nord, Paris 1953, Τόμ. I, σελ. 11, Τόμ. II, Πίν. CL, 44 (M₁, M₂, M₃, M₄, M₅), Πίν. CLXXXVII, 6.

σμάτων διαφόρων προορισμῶν τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς τέχνης¹⁹, πάντως δὲ ἐν ἀπωτάτῳ συσχετισμῷ καταγωγῆς πρὸς τοὺς προϋπάρχοντας διπλοῦς — δικλίτους ναοὺς τῆς ἀνατολῆς²⁰.

Κατὰ ταῦτα τὸ γόνιμον καὶ δημιουργικὸν σύμπλεγμα ἀνατολικῆ — δυτικῆ ἐπίδρασις, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὴν βᾶσιν πάσης καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς παραδόσεως νεωτέρας σχετικῶς ἐποχῆς, ἥτις ἦνθησε εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ἀνακύπτει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην. Οὕτω καὶ εἰς τὴν πρόσφατον περίοδον τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης τοῦ Αἰγαίου, ἡ διασταυρουμένη ἀνατολικῆ — δυτικῆ ἐπιρροή κατέληξε εἰς ἀφομοίωσιν πρὸς τὴν ἐγχωρίαν παράδοσιν, ἀποτελέσασαν πάντοτε τὸ βαθύτερον ἀποτέλεσμα τῆς ἀναποφεύκτου ταύτης ἐπαφῆς.

Ἡ πρώτη ἀνθρῆσις τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Κυκλάδων ἐν γένει, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν σήμερον σωζομένων σχετικῶς νεωτέρων ἀνεπαρκῶς δὲ καὶ ἑλλιπῶς χρονολογημένων μνημείων, δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ μετ' ἀκριβείας, ὡς δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ ἐπακριβῶς καὶ πότε ἤρχισεν ἀσκουμένη ἡ τέχνη αὕτη. Ἄλλως τε προκειμένου περὶ τῶν ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν ἢ κάλυψις διὰ δώματος, καὶ δὴ διὰ ξυλίνων φερόντων μελῶν, ἀποτελεῖ τρόπον κατασκευῆς περιορίζοντα σοβαρῶς τὴν διάρκειάν των καὶ καθιστῶντα ταύτας βραχυβιωτέρας ἐν σχέσει πρὸς τὰς θολοσκεπεῖς. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἐπισκευαὶ καὶ ἀνακαινίσεις των εἶναι, κατ' ἀνάγκην ἐκ λόγων τεχνικῶν ὑπαγορευόμεναι, συχνότεραι καὶ ἐνίοτε ριζικώτεραι ἀλλοιοῦσαι καὶ παραμορφοῦσαι τόσον τὴν ὄψιν τῶν ναῶν ὅσον καὶ τὰς χρονολογικὰς ἐνδείξεις περὶ τῆς ἀρχικῆς κτίσεως, ἐφ' ὅσον παλαιότατοι ἐπιπεδόστεγοι ναοὶ διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐπισκευῶν συντηρήσεως παρουσιάζουν χρονολογίας ἀνακαινίσεων ἐμφανῶς μεταγενεστέρας. Πάντως οἱ χρόνοι τῆς Φραγκοκρατίας δύνανται πιθανῶς νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τῶν ναῶν τούτων. Ἐν συνεχείᾳ διαπιστοῦμεν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰῶνος, ἦτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἰς τὰς Κυκλάδας, ἐπροχώρησεν ἡ αἰγαιοπελαγίτικὴ μεταβυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ

19. Δ. Βασιλειάδη, Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Τεχνικὰ Χρονικά, Τόμ. XXXII (1955), τεῦχ. 369-370, σ. 116, 117.

20. Μνεῖαν περὶ διπλῶν - δικλίτων ναῶν τῆς Ἀνατολῆς εὐρισκόμενον κυρίως εἰς τὰς ἐξῆς ἐργασίας: J. S t r z y g o w s k i, Orient oder Rom, 1901, σελ. 140, εἰκ. 51, J. S t r z y g o w s k i, Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte, 1903, σ. 33-34, εἰκ. 25, H. R o t t, Kleinasiatiscbe Denkmäler, Leipzig 1908, σελ. 128, 129, εἰκ. 38, σ. 135, εἰκ. 41, σ. 144, εἰκ. 44, σ. 287, εἰκ. 106, 107, W. R a m s e y-G. B e l l, The thousand and one churches, MCMIX, σ. 389-390, εἰκ. 317-322, M. B e r c h e m—J. S t r z y g o w s k i, Amida, 1910, σ. 173, εἰκ. 92, 94, 95, σ. 282, G. J e r p h a n i o n, Les églises rupestres de Cappadoce, Τόμ. I (1925), σ. 8-9, 58, 59, Τόμ. II (1936), σ. 60, 105, 157, 237, 246, 250, 271, 307, 361, 364, 369, 375, 402, 405, 406, Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, 1942, Τόμ. Α, σ. 284, κ. ζ.

ἀρχιτεκτονική ἐν τῷ συνόλω της, ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν θολοσκεπῶν ναῶν μετ' ἐμφανῶν γυμνῶν θόλων καθὼς καὶ τῶν ἐπιπεδοστέγων, εἰς σταθεράν καὶ πλουσίαν ἐξέλιξιν, κορυφωθεῖσαν κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 17ου αἰῶνος ὅτε ἐφθασεν εἰς τὴν ἀκμὴν της, συνεχισθεῖσα μετὰ ταῦτα μέχρι τῶν μέσων περίπτου τοῦ 19ου αἰῶνος. Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι αἱ πλησιέστεραι — μετὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα — πρὸς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν δεκαετία παρουσιάζουν κάμψιν καὶ στασιμότητα κατ' ἀρχάς, ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων καὶ τὴν ἐξωτερικὴν διαμόρφωσιν τῶν ναῶν, ἐμφανίζουσαι ὀλοκληρωτικὴν πλέον ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν παλαιῶν προτύπων. Οὕτω τὰ σχέδια τῶν παλαιῶν ἐκκλησιῶν ἐγκατελείφθησαν, ἐλησμονήθησαν, καὶ δὲν ἐφαρμόζονται σήμερον καθ' ὀλοκληρίαν εἰς τὰς κτιζομένας νέας ἐκκλησίας ἢ τὰς κτισθείσας ἀπὸ τινος χρόνου, ἀκολουθουμένων νεωτέρων καὶ ὄλιγς διαφόρων προτύπων. Σήμερον πλέον συντηροῦνται ἢ ἀνακαινίζονται αἱ παλαιαὶ ἐκκλησίαι καὶ παραλλάσσεται ἢ παραμορφοῦται βραδέως τὸ ἀρχικόν των σχεδίων, δι' ἀτέχνων ἐπισκευῶν καὶ ἀνακαινίσεων.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν θὰ εἶχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, ὡς συμβαίνει μὲ τὰς περισσοτέρας μεταβυζαντινάς ἐκκλησίας, εἶναι δύσκολον καὶ συχνότατα ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ αὕτη μόνον ἀπὸ τὰς συνοδευούσας ἐνίοτε σχετικὰς ἐπιγραφάς, διότι συνήθως ἀναφέρονται εἰς ἐπισκευάς, μετασκευάς ἢ ἀνακαινίσεις μικρᾶς ἢ μεγαλυτέρας σημασίας. Ἐνίοτε ἀναγράφεται ἀπλῆ τις χρονολογία, μὴ συμπίπτουσα πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἀρχικῆς κτίσεως, παραλλάσσουσα ἐν τούτοις, μεταθέτουσα ἢ ἐξαφανίζουσα τοῦτον. Ὑπάρχουν βεβαίως χρονολογικαὶ ἐνδείξεις ἐπὶ τέμπλων, ἐπὶ τάφων εὐρισκομένων ὑπὸ τὸ δάπεδον ναῶν τινῶν ἢ ἐπὶ εἰκόνων τέμπλων, φορητῶν ἢ ἀκινήτων, ἀλλ' ὡς παρατηρήσαμεν ἤδη δὲν δυνάμεθα νὰ στηριχθῶμεν ἀσφαλῶς ἐπ' αὐτῶν καθ' ὅσον πολλάκις αἱ εἰκόνες μετεφέρθησαν ἐξ ἄλλων παλαιωτέρων ναῶν. Ὑπάρχουν προσέτι πληροφορίαι τινὲς ἐνδεικτικαὶ εἰς παλαιούς περιηγητὰς καὶ εἰς διάφορα ἔγγραφα ἢ ἄλλα κείμενα, ἀλλ' αἱ μαρτυρίαι αὗται δὲν εἶναι πλούσιαι καὶ δὲν προσφέρουν πάντοτε ἀσφαλῆ στοιχεῖα. Προσέτι ὑπάρχουν αἱ μὴ ἐντυποὶ πηγαί, αἵτινες δὲν εἶναι εὐκόλως προσιταί²¹. Διαπί-

21. Ὡς πρὸς τὰ καθολικὰ ἀρχεῖα τῶν Κυκλάδων, τὰ μόνον σωζόμενα ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιχύσουν ἀφθονον φῶς ὅχι μόνον εἰς ζητήματα χρονολογήσεως, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ταῦτα δὲν δύνανται εὐκόλως καὶ πλήρως νὰ μελετηθοῦν. Ἀναφέρωμεν μερικὰς ἀξιοπίστους μαρτυρίας ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως, ὡς λ.χ. τὴν μαρτυρίαν τοῦ διακεκρμένου Συρίου ἱστορικοῦ κ. Ἀνδρ. Δρακάκη ἐν τῇ ἀξιολόγῳ ἐργασίᾳ του «Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας», Ἐρμούπολις 1948, Τόμ. Α, σελ. 6, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρει ἐν προλόγῳ ὅτι: «Ἡ μελέτη τοῦ Ἀρχείου τῆς ἐν Σύρῳ Μονῆς τῶν Ἱησοιτῶν δὲν μᾶς ἐπετράπει, τὸ δὲ Ἀρχεῖον τῆς Μονῆς Καπουτσίνων ἀτελῶς ἐμελετήσαμεν, λόγῳ τῶν προβληθεισῶν δυσχερειῶν διὰ τὴν μελέτην του».

Ἐπίσης ἐτέραν μαρτυρίαν ὀρθοδόξου ἐρευνητοῦ παλαιωτέρας ἐποχῆς, περὶ τοῦ ἰδίου θέματος, τῆς ἀναδιφήσεως καὶ μελέτης τῶν ἀρχείων τῶν καθολικῶν ἐπισκοπῶν Κυκλάδων, ἔχομεν ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῆς νήσου Τήνου Δρ. Δρόσον, εἰς τὴν ἐργασίαν του «Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου», Ἀθήναι 1870, σ. 1, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἀναφέ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΑΙ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Ὁ μονόκλιτος ναὸς ἀποτελεῖ σχέδιον ἐμφανίζον ἐξαιρετικὴν διάδοσιν εἰς τὰς Κυκλάδας τόσον εἰς ἐπιπεδοστέγους, ὅσον καὶ εἰς θολοσκεπεῖς ἢ τρουλωτάς διὰ γυμνῶν θόλων βασιλικάς. Ὡς πρὸς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς παρατηροῦμεν ὅτι παρουσιάζουν ἐλαχίστην ἐξάπλωσιν μὲ σποραδικὰς ἐμφανίσεις, ὀφειλομένας συνήθως εἰς μετασκευὰς — ἀνακαινίσεις παλαιότερων ναῶν κυρίως ἐπιπεδοστέγων καὶ κατὰ δεύτερον λόγον θολοσκεπῶν. Πάντως τὸ μονόκλιτον σχέδιον ναοῦ, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ θεωρούμενον, εἶναι αὐθύπαρκτον καὶ πανταχοῦ παρὸν εἰς ἐκάστην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὡς ἡ μονόχωρος κατοικία ἀποτελεῖ ἐπίσης αὐθύπαρκτον καὶ κατὰ τρόπον αὐτομάτου γενέσεως δημιουργούμενον οἰκοδόμημα πάσης κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐν τούτοις εἶναι πασίγνωστον ὅτι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν γενικῶς, καὶ δὴ τὴν μεταβυζαντινὴν, ὁ μονόκλιτος ναὸς ἐμφανίζει μεγίστην διάδοσιν.

Α΄. ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΜΙΚΡῶΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ἡ μονόκλιτος ἐπιπεδόστεγος βασιλικὴ μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων ἀποτελεῖ συνηθέστατον τύπον ναοῦ εἰς τὰς Κυκλάδας παρουσιάζοντα ἀξιόλογον ἐξάπλωσιν. Ἡ ἀπλουστέρα κάτοψις τοιοῦτου ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἐπιμήκους ἀδιαθρότου ὀρθογώνιου ἢ παραλληλογράμμου (εἰκ. 1, 4, 7, 13) — σχέσεως στενῆς πρὸς μακρὰν πλευρὰν $1:1\frac{1}{2} - 1:3$ περίπου — καταλήγοντος πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχην ἱεροῦ σχηματίζουσαν ἐξωτερικῶς ἀψίδα συνηθέστερον καμπυλόσχημον (ἡμικυκλικὴν, τόξου κύκλου, εἰκ. 1, 2, 3, 7, 9, 10, 12), πολυγωνικὴν ἢ ὀρθογώνιον, καὶ σπανιώτερον ἄνευ ἀψίδος (εἰκ. 4). Ἐνίοτε τὸ ὀρθογώνιον τῆς κατόψεως παρουσιάζει διάρθρωσιν τῶν μακρῶν πλευρῶν διὰ τυφλῶν ἀψίδων (εἰκ. 10, 12). Ἐπίσης μᾶλλον σπανίζουσα εἶναι καὶ ἡ κάτοψις ἢ ἐμφανίζουσα δύο, ἀντὶ μιᾶς, κόγχας — ἀψίδας ἱεροῦ, τῶν ὁποίων ἢ γένεσις καὶ παρουσία θὰ διερευνηθῇ εἰς τὴν οἰκίαν θέσιν ἐν τοῖς ἐπομένοις. Δίδωμεν τρία τοιαῦτα παραδείγματα βασιλικῶν μικρῶν διαστάσεων μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ: Τὸ πρῶτον ἄνευ ἀψίδων ἐξωτερικῶς, τὸν ἅγιον Νικόλαον εἰς τὴν «Βορεινὴς» τῆς Κύθου (εἰκ. 4), τὸ δεύτερον μετὰ δύο καμπυλοσχημῶν ἀψίδων, τὴν ἁγίαν Βαρβάραν εἰς τὸν «Ἀστέρα» Χώρας Κύθου (εἰκ. 5), καὶ τὸ τρίτον ὅμοιον πρὸς τὸ προηγούμενον, τὸν ἅγιον Νικόλαον εἰς τοὺς μύλους Χώρας Κύθου, καλυπτόμενον σήμερον ὑπὸ δικλινοῦς κεραμοσκεποῦς στέγης ἀντὶ τοῦ ἀρχικοῦ δώματος (εἰκ. 52). Γενικῶς ἢ κάτοψις καίτοι ἐμφανίζεται μονόχωρος ὑπὸ αὐστηρῶς οἰκοδομικῆν ἐποψιν, ἐν τούτοις ὑπὸ λειτουργικὴν ἐποψιν παρουσιάζει διμερῆ διαιρέσιν διὰ τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ ξυλίνου τέμπλου εἰς ἱερὸν καὶ κυρίως ναόν, πραγματοποιουμέ-

νην ἐπὶ πλεον ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοῦ εἰκονοστασίου διὰ μιᾶς (εἰκ. 1,7,10,12) ἢ δύο (εἰκ. 2) βαθμίδων.

Ἡ περιγραφεῖσα μορφή κατόψεως συναντᾶται εἰς συνήθη ἐρημοκλήσια²⁹, ἀλλὰ πολλάκις ἀπαντᾶται καὶ εἰς ναοὺς μεγαλυτέρων διαστάσεων. Ἡ κάλυψις τῶν μικρῶν διαστάσεων βασιλικῶν γίνεται διὰ δώματος στηριζομένου ἐπὶ ξυλίνων δοκαριῶν (εἰκ. 1,2,4,6,7), λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 8,10,11), ἢ ἐπὶ θόλων (εἰκ. 12,13).

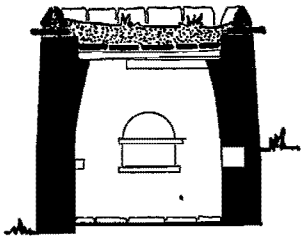
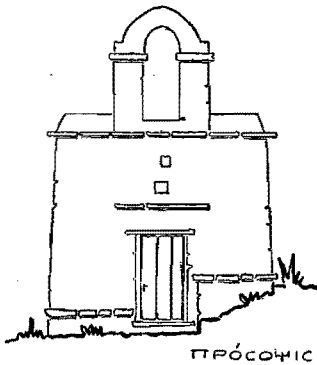
Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τὴν διάκρισιν τῶν παραλλαγῶν τοῦ τύπου μονοκλίτου βασιλικῆς μικρῶν διαστάσεων, θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς τῶν φερόντων τοίχων καὶ τῆς κατασκευῆς καλύψεως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου καὶ εὐθέως σχήματος πρὸς τὸ ἐλαφρῶς καμπύλον κατ' ἀρχάς, τὸ καμπύλον μετὰ ταῦτα, καὶ τὸ σαφῶς καμπυλόσχημον τοῦ θόλου ἐν τέλει.

α) **Βασιλικά μετὰ κατακορύφων τοίχων.** Ἡ ἀπλουστέρα παραλλαγή μονοκλίτου βασιλικῆς μικρῶν διαστάσεων εἶναι ἡ στηρίζουσα τὸ δῶμα τῆς ἐπὶ κατακορύφων ἢ σχεδὸν κατακορύφων τοίχων. Ἡ παραλλαγή αὕτη παρὰ τὴν ἀπλότητά της ἐμφανίζει ἄκρως περιορισμένην διάδοσιν, ἐφαρμοζομένη εἰς νεωτέρους ναοὺς· τοιοῦτον παράδειγμα, ἐκτὸς ἄλλων τινῶν, ἀναφέρομεν τὸν ναῖσκον τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου παρὰ τὴν Ἰλάκα Μήλου.

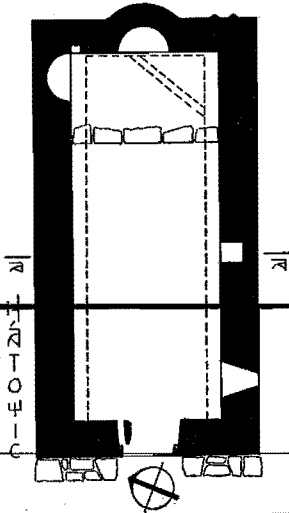
β) **Βασιλικά μετ' ἐλαφρᾶς ἐπεξοχῆς.** Εἰς τὴν εἰκ. 1 παρίσταται λίαν ἐπιμήκης μικρὰ βασιλικὴ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,40×6,20 μ., σχηματίζουσα κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ, ἐμφανιζομένην ἐξωτερικῶς ὑπὸ μορφήν καμπυλοσχήμου ἀψίδος³⁰ μικρᾶς ἐξοχῆς. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βορείου μακροῦ τοίχου τῆς κατόψεως διανοίγεται εὐρεῖα ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἴση πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, χρησιμεύουσα ὡς πρόθεσις καὶ διὰ τοῦτο εὐρισκομένη πλησιέστατα τῆς κυρίως κόγχης. Προσέτι παρακολουθοῦμεν τὴν ἐμφανιζομένην εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναῖσκου ἐλαφρὰν ἐξ 20 ἐκ. «ἐπεξοχήν» (βλ. τομὴν εἰκ. 1), διὰ τῆς ὁποίας περιορίζεται τὸ ἄνοιγμα καὶ οὕτως ἐπαρκοῦν αἱ διατιθέμεναι διὰ τὴν κάλυψιν βραχύτεραί του δοκοί. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν αἱ δοκοὶ εἶναι προσέτι καὶ ἀνεπαρκοῦς διατομῆς, τοποθετούμεναι ἀνὰ δύο κατὰ ζεύγη ἐναλλάξ ἐκ τῆς λεπτοτέρας καὶ χονδροτέρας πλευρᾶς τοῦ κορμοῦ ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται. Διὰ τῆς ἐναλλασσομένης κατὰ ζεύγη τοποθετήσεως ἐπιτυγχάνεται κάμψις τῶν δοκῶν συμμετρικῇ, ἥτις ὡς ἀπλουστέρα εἶναι περισσότερον νοητὴ εὐρισκομένη πλησιέστερον πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν μεταβυζαντινῶν μαστόρων.

29. Εἰς τὴν Ἄνδρον τὰ ἐρημοκλήσια λέγονται καὶ «ἀργοκλήσια», λόγῳ τῆς ἐπιβαλλομένης εἰς ταῦτα μακροχρονίου ἀργίας περὶ τὴν τέλει ἀκολουθιῶν.

30. Εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ἐν τῇ νήσῳ Τήνῳ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, λόγῳ τοῦ καμπύλου σχήματός της, ἐλέγετο «καυκί».

ΤΟΜΗ Α Α 0 1 2 Μ

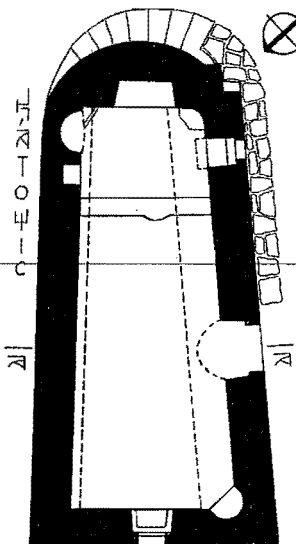
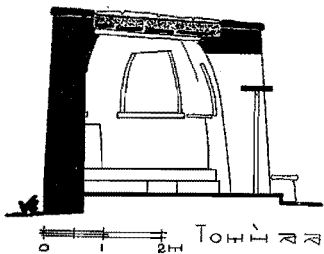
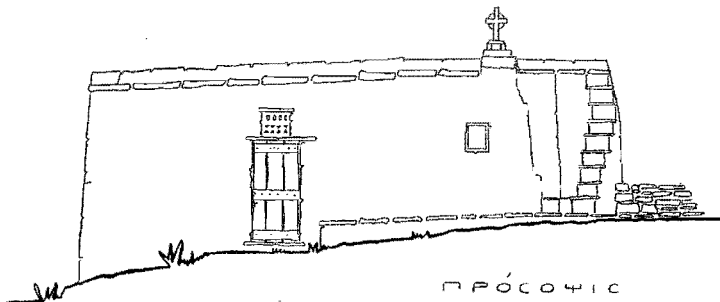
Εικ. 1. Ἡ κάτοψις, ἢ κατὰ πλάτος τομή καὶ ἡ πρὸς ὄψιν τοῦ ναύσκου τῆς Παναγίας τοῦ Ψωμᾶ παρὰ τὴν Χώραν Κύθνου.

Προσέτι συναντῶμεν εἰς [τὴν] φέρουσαν κατασκευὴν τοῦ δώματος καὶ γωνιακὴν δοκόν³¹, κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ, συντέμνουσαν τὸ ἄνοιγμα ἔτι πλέον καὶ χρησιμεύουσαν διὰ τὴν στήριξιν βραχυτάτων τινῶν δοκῶν, καθισταμένων οὕτω καὶ τούτων χρησιμοποισίμων εἰς τὴν κάλυψιν καὶ μὴ ἀπορριπτέων. Ἡ παραλλαγή τῆς μονοκλίτου βασιλικῆς μετ' ἐλαφρᾶς ἐπεξερχῆς τῶν τοίχων καὶ δώματος ἐπὶ ξυλίνων δοκῶν ἐμφανίζει ἀξιόλογον ἐξάπλωσιν καὶ μνημονεύομεν ἐν προσέτι παράδειγμα τοιοῦτου παλαιοῦ ναοῦ, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τὸν ἅγιον Νικόλαον τοῦ Κάστρου Σίφνου.

γ) *Βασιλικαὶ μετ' ἐντόνου ἐπεξερχῆς.* Τὸ παράδειγμα τῆς εἰκ. 2 δίδει τὸ σχεδῖον μικρᾶς βασιλικῆς λίαν ἐπιμήκουσ σχήματος κατόψεως (ἀναλογίας 1:3), μὲ συγκλινοῦσας αἰσθητῶς πρὸς τὸ ἱερὸν τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς. Τὴν διάταξιν ταύτην θὰ συναντήσωμεν καὶ εἰς μεγαλυτέρων διαστάσεων καὶ ἐτέρων τύπων ναοὺς δίδοντες καὶ τὴν πιθανὴν ἐρμηνείαν τῆς. Σημειοῦμεν προσέτι τὴν ἰδιάζουσαν μορφήν τῆς ἀψίδος ἱεροῦ τοῦ ναύσκου, ἥτις ἐν κατόψει σχηματίζει τόξον κύκλου οὔσα ἰσοπλατῆς καὶ ἰσοῦψῆς πρὸς τὸν ναόν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν συνήθη διάταξιν τὴν ἐμφανίζουσαν μικρότερον τὸ πλάτος καὶ ὕψος τῆς ἀψίδος ἐν σχέσει πρὸς αὐτόν.

Οὕτω τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ἐρημοκκλησίου ἐμφανίζει πρὸς ἀνατολὰς ὀγκώδη ἀψίδα ἡμικυλινδρικοῦ περιπόου σχήματος, εἰς ἣν καταλήγει τὸ παραλληλεπίπεδον τοῦ ὄγκου του. Ἡ διάταξις τῆς ὀγκώδους ἀψίδος τῆς

31. Τὸ βοηθητικὸν τοῦτο ἀδοκάρην τὸ λεγόμενον κατὰ νήσουσ «ψαλίδα», «ἀρμυκαλίτης», κλπ., εἰς τὴν Πάρον λέγεται «γονατοδέτης», «δονακοδέτης» ἢ «γοργοδέτης».

ἰσοπλατοῦς³² καὶ ἰσοῦψοῦς πρὸς τὸν ναόν, εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἀπαντᾷται συχνάκις εἰς βασιλικὰς μικρῶν διαστάσεων πρὸ πάντων καὶ ἀπλουστάτου τύπου κατόψεως, συναντωμένη σπανίως καὶ εἰς βασιλικὰς μεγάλων διαστάσεων καὶ διαφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου. Σημειοῦμεν ἐπίσης τὴν ἐν σχήματι τραπέζιου μορφήν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀντὶ τῆς συνήθους ἡμικυκλικῆς κόγχης, καὶ ὑπογραμμίζομεν τὴν παρουσίαν τῆς ὁμοκέντρως πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀψίδος ἐλισσομένης λιθίνης κλίμακος, τῆς ὁδηγούσης εἰς τὸ δῶμα (βλέπε καὶ πρόσοψιν εἰκ. 2).

Τέλος ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς κατὰ πλάτους τομῆς τοῦ ναύσκου (εἰκ. 2) διαπιστοῦμεν ὅτι οἱ μακροὶ τοῖχοι σχηματίζουν ἐντονωτάτην ἐπεξοχὴν σημαντικώτατα ἄνισον. Οὕτω παρακολουθοῦμεν τὸν βόρειον μακρὸν τοῖχον τῆς κατόψεως προκρεμάμενον κατὰ 15 ἐκ. καὶ τὸν νότιον κατὰ 60 ἐκ. Αἱ ἄνισοι ἐπεξοχαὶ εἰς δύο ἔναντι τοίχους τοῦ ἰδίου ναοῦ εἶναι συνήθεις εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν Κυκλάδων. Ἄλλ' αἱ τόσον ἐντόνως ἄνισοι ἐπεξοχαὶ τῶν τοίχων τοῦ παραδείγματός μας, ἐὰν δὲν εἶναι τυχαῖαι, θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποδοθοῦν εἰς

Εἰκ. 2. Ἡ κάτοψις, ἢ κατὰ πλάτους τομὴ καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος παρὰ τὸ χωρίον Τζάδος τῆς Τήνου.

32. Πάντως εὐρύταται καὶ σχεδὸν ἰσοπλατεῖς πρὸς τὸν ναὸν ἀψίδες δὲν εἶναι ἀσυνήθεις εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τῶν θολοσκεπῶν ναῶν ἐτέρων περιοχῶν.

έπισκευήν ἢ ἀνακαίνισιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀρχικὸς τοῖχος, ὁ εὐρισκόμενος εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ βορείου τοῖχου μὲ τὴν μικροτέραν ἐπεξοχήν, φαίνεται ὅτι κατηδαφίσθη καὶ ἀνακατεσκευάσθη.

Εἰς τὸ ἐκκλησίδιον τῆς εἰκ. 3³³ ἔχομεν τὴν ἰδίαν διάταξιν τῆς ὀγκώδους ἡμικυλινδρικήσ ἀψίδος, τῆς ἰσοπλατοῦσ καὶ ἰσοῦψοῦσ πρὸς τὸν ναόν, τῆς ἐξετασθείσης καὶ ἀνωτέρω (βλ. εἰκ. 2), ἐξ ἧσ ἐκφύονται πολλαὶ μεγάλαι παχεῖαι σχιστολιθικαὶ πλάκες, ἐξέχουσαι ἐντόνωσ ἐκ τῆσ ἡμικυλινδρικήσ ἐπιφανείασ τῆσ καὶ χρησιμεύουσαι ὡσ βαθμῖδες διὰ τὴν ἀνοδὸν ἐπὶ τοῦ δώματος. Αἱ προ-

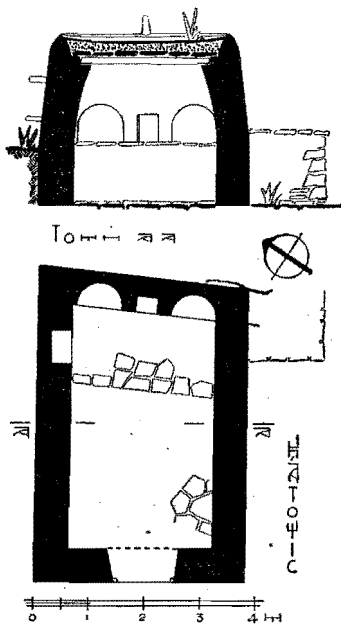
Εἰκ. 3. Ἡ ἀψὶς τοῦ ναῦσκου τοῦ Θεολόγου παρὰ τὸ χωρίον Πιτροφὸς τῆσ Ἄνδρου.

εξεχουσαι αὐταὶ πλάκες συνθέτουσ εἰκόνα τοῦ παρεκκλησίου ἐντόνωσ γραφικῆσ ἐκφράσεωσ καὶ ἰσχυρότατα ἰδιοτύπου.

Τέλος εἰς τὸ παράδειγμα τῆσ εἰκ. 4, τοῦ ἀγίου Νικολάου εἰς θέσιν «Βορεινῆσ» τῆσ Κύθνου, ἔχομεν α) ἐντόνον ἐπεξοχήν τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναῦσκου καὶ β) δύο κόγχασ ἱεροῦ εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆσ κατόψεωσ ἀνεῦ ἐμφανί-

33. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Δ. Πασχάλη, εἰς συμπληρωματικὴν σημείωσιν τοῦ ἐπιμελουμένου τὴν ἐκδοσιν τῶν καταλοίπων τοῦ Ἐπισκόπου Γαργῶν Διονυσίου τῶν Μητροπολίτου Κοζάνησ (βλ. Θεολογία, Τόμ. ΚΖ' (1956), τοῦχ. Γ', σελ. 457), εὐρισκόμενον παρὰ τὴν ἐξοδὸν τοῦ χωρίου Πιτροφὸς, τιμώμενον δὲ ἐπ' ὄνοματι τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

σεῶς τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὑπὸ μορφὴν καμπυλοσχημῶν ἀψίδων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰκ. 5 ὅπου αἱ διπλαῖ κόγχαι ἐμφανίζονται καὶ ἐξωτερικῶς ὡς διπλαῖ καμπυλόσχημοι ἀψίδες.

Εἰκ. 4. Ἡ κάτοψις, καὶ ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἐρημοκκλησίου τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰς θέσιν «Βορεινῆς» Κύθου.

δ) **Βασιλικαὶ μετ' ἐντόνου ἐπεξοχῆς καὶ δώματος ἐπὶ ἀναβαθμοῦ.**

Τὸν αὐτὸν πρὸς τῆς εἰκ. 1 ἀπλουστάτον τύπον κατόψεως μονοκλίτου βασιλικῆς ἐμφανίζει καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς εἰκ. 6³⁴, τῆς ὁποίας οἱ μακροὶ τοίχοι παρουσιάζουν ἐντονον ἐπεξοχὴν 45 ἐκ. ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς καὶ 55 ἐκ. ἐκ τῆς ἄλλης. Οἱ τοῖχοι οὗτοι ὑπὸ τὰς γενέσεις τοῦ ψευδοθόλου — τοῦ δημιουργουμένου διὰ τῆς ἐπεξοχῆς τῶν τοίχων — σχηματίζουν ἐλαφροτάτην σχεδὸν ἀνεπαίσθητον κλίσιν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χώρου, καθιστῶσαν εὐσταθεστέραν τὴν στήριξιν τοῦ συνόλου τῆς κατασκευῆς. Ἐπίσης παρακολουθοῦμεν, εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν καὶ εἰς τὴν στάθμην τῶν ξυλίνων «δοκαριῶν» τοῦ δώματος, τὸν περιορισμὸν τοῦ πάχους τῆς ὑπερκειμένης τοιχοποιίας ὡς ἀχρήστου πλέον καὶ ὑπερβολικοῦ ἀπὸ στατικῆς ἀπόψεως βάρους, ἐφ' ὅσον ἡ ἰσορροπία τῶν λιθίνων ἐν ἐπεξοχῇ προβῶν ἔχει ἤδη ἐξασφαλισθῆ με ἐπαρκῆ

ἀντίβαρα ἀπὸ ἐνδεχομένης ἀνατροπῆς. Οὕτω δημιουργεῖται πρὸς τὰ ἄνω δεύτερος μικρότερος ὄγκος, παρουσιάζων τὸ δῶμα ἐπὶ ἀναβαθμοῦ, συνεσταλμένος ὡς πρὸς τὸν ὑποκείμενόν του, ἐμφανίζων ἀπλὴν βαθμιδωτὴν διάταξιν εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὴν γενικὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὄγκου τῆς ἐκκλησίας ταύτης, παρατηρουμένη καὶ εἰς ἕτερα τινὰ παραδείγματα. Τὰ ὀριζόντια

34. Εἰκὼν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ναυδρίου τούτου τῆς Ἀντιπάρου — τοῦ εὐρισκομένου παρὰ τὸν «σιφνέϊκον γιάλον» τὸν ἀντικρύζοντα τὴν νῆσον Σίφνον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία του — φέρει τὴν ἐξῆς ἀνορθόγραφον μετὰ χρονολογίας ἀφαιρετικὴν ἐπιγραφὴν:

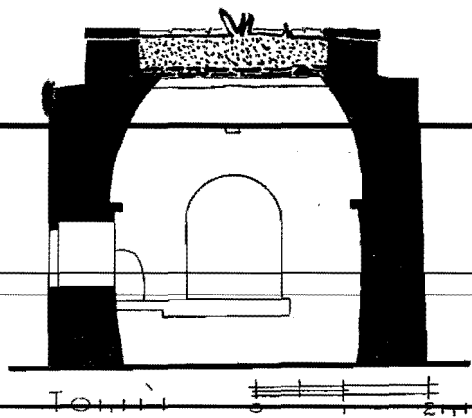
Δέισης των δούλων
τοῦ ΘΥ Πέναρδου
σὴν τῆς εβηας (=συμβίας)κ
του ταικνον
1761

ἐπίπεδα τῶν δύο σχηματιζομένων ἀναβαθμίδων λαμβάνουν ἀναλόγους κλίσεις — ρύσεις, δημιουργοῦντα εἶδος ἀνοικτῶν κτιστῶν ὑδροροῶν διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων τοῦ δώματος.

Εἰκ. 5. Ἡ ΝΑ ἀποψὶς τοῦ ἐρημοκκλησίου τῆς ἁγίας Βαρβάρας μετὰ διπλῶν ἀψίδων εἰς τὸν «Ἀστέρα» Κύθου.

ε) **Βασιλικὰ μετ' ἐντόνου ἐπεξοχῆς καὶ καμπύλων «δοκαριῶν».** Ἡ εἰκὼν 7 παρέχει τὸ σχέδιον μονοκλίτου βασιλικῆς ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.70×5.80μ., σχηματιζούσης πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴν κόγχην καταλήγουσαν ἔξωτερικῶς εἰς ἀψίδα καμπυλόσχημον. Ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης ἱεροῦ διανοίγονται δύο ἴσαι μικρότεραι κόγχαι, χρησιμεύουσαι ἢ ἀριστερᾶ ὡς πρόθεσις καὶ ἢ δεξιᾶ ὡς διακονικόν. Προσέτι σημειοῦμεν: Τὴν διαίρεσιν τοῦ ναοῦ εἰς δύο ἄνισα τμήματα διὰ τοῦ τέμπλου καὶ βαθμίδος εἰς ἱερὸν καὶ κυρίως ναόν, τοῦ ἱεροῦ εὐρισκομένου ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου.

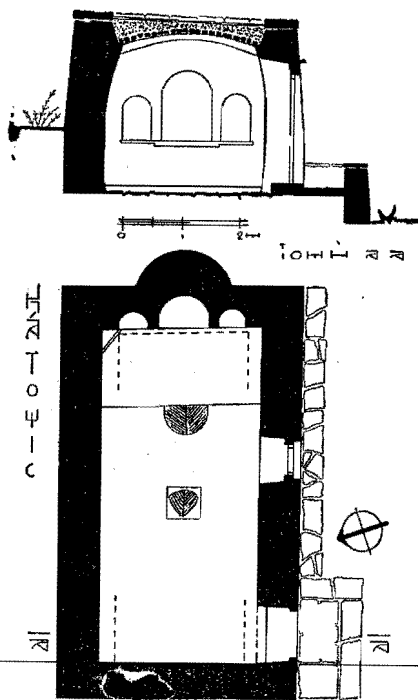

Εἰκ. 6. Ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἐν Ἀντιπάρφ.

Τὴν ἐπεξοχὴν τῶν τοίχων. Τὴν ἰδιόρρυθμον, σπανίαν καὶ ἀσυνήθη κατασκευὴν τοῦ δώματος διὰ καμπύλων φερόντων ξυλίνων («δοκαριῶν») (βλ. τομὴν εἰκ. 7). Τὸν φωτισμὸν τοῦ ναῖσκου δι' ἐνὸς μόνου παραθύρου ἀνοιγομένου ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου, ἄνευ ἐτέρου μικροῦ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Τὴν ὑπαρξίν ἔμπροσθεν τῆς θύρας μικροῦ νησιωτικοῦ ἐξώστου εἴδους πλατυσκάλου μετὰ χαμηλοῦ τοιχίσκου. Καὶ τέλος τὴν γραφικὴν διακόσμησιν τοῦ ἡμικυκλικοῦ βήματος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς «ὀμφαλίου» πλακῶς τοῦ δαπέδου

τοῦ κυρίως ναῖσκου, διὰ πυκνῶν γραμμῶν ἀσβέστου ὑπὸ μορφὴν ἐσχηματοποιημένου δένδρου.

Εἰς τὰς προηγουμένως μελετηθεῖσας παραλλαγὰς τῶν κατὰ πλάτος τομῶν τῶν ναϊσκῶν τῶν εἰκ. 1, 2, 4, 3, μετὰ κεκλιμένων τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐπεξοχῆς, εἶχομεν κατασκευαστικῶς καὶ μορφολογικῶς εἶδος τι ψευδοθόλου, διὰ τοῦ καμπύλου σχήματος τὸ ὁποῖον ἐλάμβανον οἱ τοῖχοι. Εἰς τὴν εἰκ. 7 συναντῶμεν πάλιν τὸ καμπύλον σχῆμα τῶν ἐν ἐπεξοχῇ τοίχων, συνεχιζόμενον ὅμως καὶ συμπληρούμενον ὑπὲρ τοὺς τοίχους καὶ ὑπὸ τῶν φερόντων ξυλίνων «δοκαριῶν» τοῦ δώματος, ἅτινα ἐμφανίζουσι ἐπίσης ἐλαφρῶς καμπύλον σχῆμα πρὸς τὰ ἄνω κατὰ τρόπον τεχνικῶς παράδοξον καὶ κατασκευαστικῶς ἀπροσδόκητον. Πάντως ἡ παρουσία καμπύλων δοκῶν ἐπὶ δώματος δὲν εἶναι συχνὴ καὶ συνήθης, ἐμφανιζομένη σποραδικῶς κατὰ νήσους καὶ εἰς τινὰ παραδείγματα βασιλικῶν μικρῶν διαστάσεων. Τέλος παρατηροῦ-

Εἰκ. 7. Ἡ κάτοψις καὶ ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς μικρᾶς βασιλικῆς τῶν ἁγίων Πάντων παρὰ τὸ χωρίον Κάστρο τῆς νήσου Σίφνου.

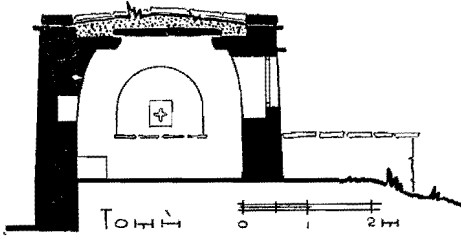
μεν ὅτι διὰ τῆς καμπύλης μορφῆς τὴν ὁποῖαν παρουσιάζουσι τὰ φέροντα ξύλινα («δοκάρια»), δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματισθῇ ὁ πυθμὴν τῆς ἐσχάρας τοῦ δώματος ἐκ σανίδων ἢ λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ὡς συνήθως, διὰ τοῦτο δὲ ἀντικαθίστανται αὐταὶ ὑπὸ μικρῶν ξυλίνων («δοκαριῶν») ἐν ἐπαφῇ³⁵ ἐπὶ τῶν

35. Ἡ ἀντικατάστασις τῶν σανίδων ἢ τῶν λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὑπὸ μικρῶν δοκῶν ἐν ἐπαφῇ, παρατηρεῖται καὶ εἰς τινὰς ναοὺς μὲ εὐθέα φέροντα «δοκάρια», ὅταν συμβαίῃ νὰ ὑπάρχουν διαθέσιμοι ἐν ἀφρονίᾳ τοιαῦτα ξύλινα δοκοί.

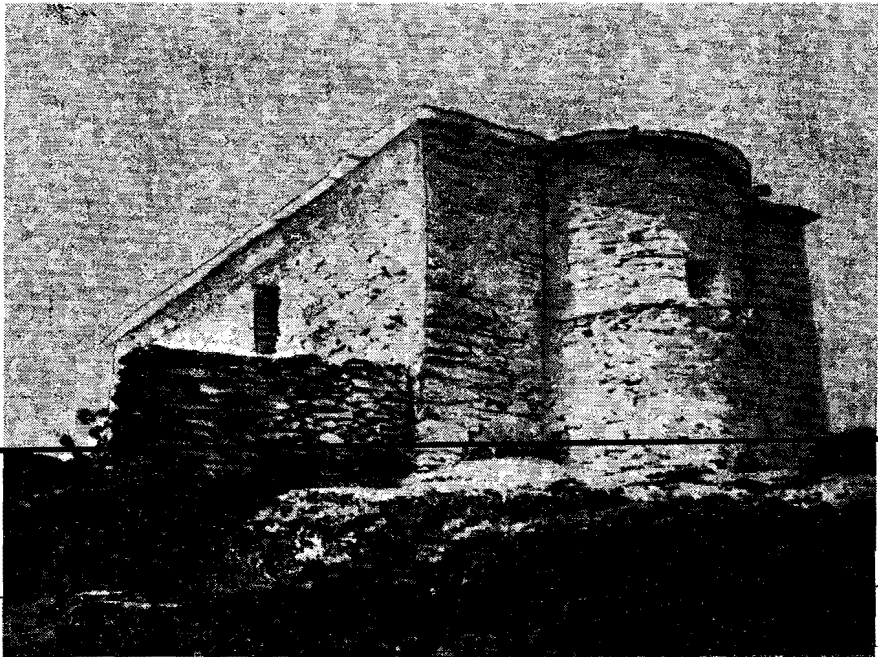

καμπύλης μορφής φερουσών δοκῶν τοῦ δώματος. Οὕτω πως παρακολουθεῖται εὐκόλως ἡ ἀλλαγὴ κατευθύνσεως τοῦ καμπύλου σχήματος τῆς φερούσης δοκοῦ.

Φαίνεται κατὰ ταῦτα πιθανόν ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ καμπύλου σχήματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τῆς ὀροφῆς τῶν ἐπιπεδοστέγων βασιλικῶν καὶ ἐπὶ τῶν φερόντων «δοκαριῶν» θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται: ἢ εἰς τυχαῖον περιστατικόν, ὡς λ.χ. τὴν παρουσίαν πολλῶν καμπύλης μορφῆς ξύλων ἐκ τῶν ἀφθονούντων ἀκανονίστων κορμῶν «φίδας»³⁶. ἢ κατὰ ἑτέραν ἐκδοχὴν, σχετιζομένην βεβαίως πρὸς τὴν προηγουμένην, εἰς τὴν ὑπάρχουσαν προτίμησιν πρὸς τὸ καμπύλον σχῆμα, ὡς ὑπενθυμίζον τὸν θόλον καθιερωμένον καὶ προσφιλεῖ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐκ μακροχρονίου παραδόσεως.

Εἰκ. 8. Ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος εἰς Μαΐνητες Ἄνδρου.

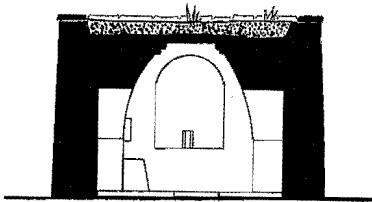
Εἰκ. 9. Ἡ ΝΑ ἔποψις τοῦ ναοῦ τῆς εἰκ. 8.

³⁶. Βλέπε περὶ τοῦ ξύλου τούτου Δ. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγὴ στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, 1955, σελ. 13, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνης, τεύχ. Β, 1958, σελ. 106 ἀνατύπου ἐκ τοῦ ΙΖ' τόμου τῆς «Λαογραφίας».

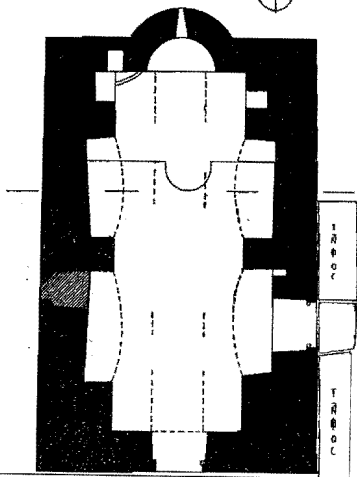
Ὡστε θὰ πρέπει εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ καμπύλον σχῆμα τῶν δοκῶν ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς καμαροσκεποῦς βασιλικῆς ἐπὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐπιπεδοστέγου.

στ) **Βασιλικὰ μετ' ἐντόνου ἐπεξοχῆς καὶ «κορδονιας».**

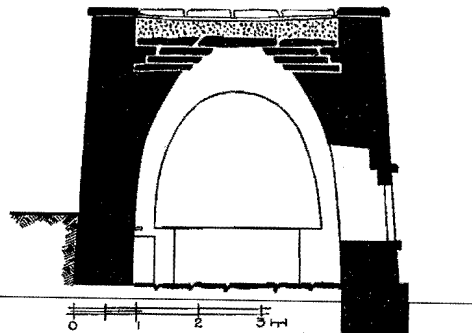
Εἰς τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος, τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῷ χωρίῳ Μαΐνητες τῆς Ἄνδρου (εἰκ. 8,9), παρακολουθοῦμεν τὴν ἐπεξοχὴν τῶν μακρῶν τοίχων συμπληρουμένην δι' ἀποτόμου καὶ ἐντόνου προεξοχῆς τῆς τελευταίας πρὸς τὴν ὀροφὴν στρώσεως τοῦ τοίχου, σχηματίζουσας ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓνα συνεχῆ πρόβολον ἐξοχῆς 25 ἐκ. καὶ 35 ἐκ. ἑκάστου καὶ 20 ἐκ. πάχους. Οἱ ὑπ' ὅσιν πρόβολοι περιορίζουν ἔτι πλέον τὸ πρὸς γαφύρωσιν ἀνοίγμα, τὸ ἤδη σμικρυνθὲν διὰ τῆς ἐπεξοχῆς τῶν τοίχων συνολικῶς ἀπὸ 2.50 εἰς 1.40 μ. Ὡστε ἔχομεν ἐπὶ ἀνοίγματος 2.50 μ.,

Τομή πλάτος

μάτος πλάτος 0 1 2 3 μ

Τομή πλάτος 0 1 2 3 μ

Εἰκ. 10. Ἡ κάτωφιν καὶ ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μικρᾶς μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μηλεῶν Δρυοπίδος Κύθνου.

Εἰκ. 11. Ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὸ χωρίον Τριπόταμος Τήνου.

μετρούμενου εἰς τὴν βάσιν τῶν τοίχων, περιορισμὸν του κατὰ ἓν ὀλόκληρον μέτρον καὶ δέκα ἑκατοστὰ (1.10μ.) εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὀροφῆς.

Ὁ προαναφερθεὶς συνεχῆς λίθινος πρόβολος³⁷ ἐμφανίζεται ὄχι μόνον ὑπὸ

37. Εἰς τὴν Τήνον λέγεται «κορδόνι», «κορδονιά», «κορδονοσιά», εἰς τὴν Ἄνδρον «μπουντουλοῦμι» καὶ «μπλοῦμι», εἰς τὴν Κύθνον «κρέμαση» ἢ «νύχι» κλπ. Εἰς τὸ λεξιλόγιον τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τῶν Ἀνδρίων (βλ. Ἰωάν. Βογιατζίδου, Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, Ἀνδρικά Χρονικά, Τόμ. Δ' (1957),

τὴν τυπικὴν μορφήν τοῦ ἀπλοῦς (εἰκ. 8), ἀλλ' ἐνίοτε διπλοῦς (εἰκ. 10) καὶ σπανιώτερον τριπλοῦς (εἰκ. 11), ἥτοι συγκροτεῖται ἐξ ἑνός, δύο ἢ τριῶν ἐπαλληλῶς τοποθετημένων λιθίνων προβόλων (τοῦ ὑπερκειμένου ἐν ἐξοχῇ ὡς πρὸς τὸν ὑποκειμένον), δημιουργοῦντων μετὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν στηριζομένης πλακῶς καλύψεως μορφήν ψευδοθόλου πλησιεστέραν πρὸς τὴν μορφήν τοῦ πραγματικοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Ἐν τούτοις ὁ πρόβολος οὗτος, ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν καὶ ἐὰν ἐμφανίζεται (ἀπλοῦς, διπλοῦς ἢ τριπλοῦς), ἐκτὸς τῆς τεχνικῆς σημασίας τὴν ὁποῖαν ἔχει διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ψευδοθόλου, ἀποκτᾶ προσέτι ἀξίαν αἰσθητικὴν ἀξιόλογον. Ἡ αἰσθητικὴ ἀξία τοῦ στηρίζεται εἰς τὴν λειτουργίαν διαρθροῦντος καὶ κοσμοῦντος μέλους τὴν ὁποῖαν ἐπιτελεῖ, στέφων τὸ ἄνω μέρος τῶν ἐν ἐπεξοχῇ τοίχων καὶ σχηματίζων μὲ τὸν ἔναντί τοῦ λιθίνου πρόβολου μεγάλην βάθυνσιν εἰς τὴν ὀροφήν ἐν εἶδει ὑπερμεγέθους φατνώματος.

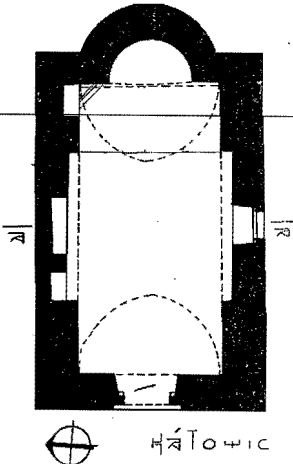
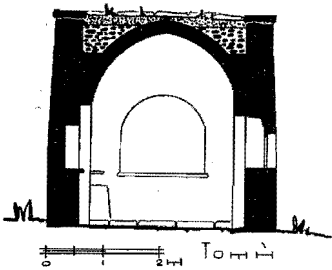
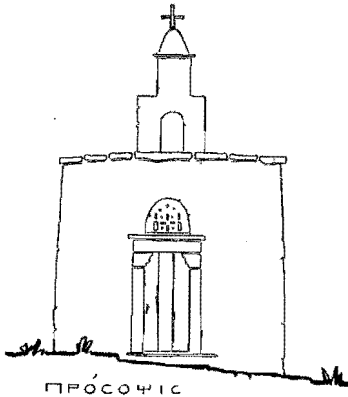
Τέλος σημειοῦμεν ὅτι, ἐνίοτε, εἷς τινὰς βασιλικὰς μικρῶν διαστάσεων συναντῶμεν διάρθρωσιν τῶν μακρῶν τοίχων διὰ τυφλῶν ἀψίδων, ὡς λ.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος τοῦ χωρίου Δρουπὶς τῆς Κύθνου, τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ χωρίου Τριπόταμος Τήνου (εἰκ. 12), τὸν ναὸν τοῦ Ταξιάρχου³¹ εἰς τὸ κατερειπωμένον μικρὸν μοναστήριον τῶν Μηλεῶν Δρουπίδος Κύθνου κ.ἄ. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην μικρὰν βασιλικὴν (εἰκ. 10), ἥτις φέρει σήμερον ἐπὶ τοῦ δώματός της δικλινῆ κεραμοσκεπῆ στέγην, συναντῶμεν ἐκτὸς τῆς ἐντόνου ἐπεξοχῆς τῶν 80 ἐκ. διάρθρωσιν διὰ δύο τυφλῶν ἀψίδων ἐφ' ἑκάστου τοίχου τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἕνεκα τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι οὗτοι ἐμφανίζουσι τὸ ὑπερβολικὸν πᾶχος τοῦ 1.50 μέτρου παρὰ τὴν βάσιν των.

ζ) *Βασιλικὴ θολοσκεπεῖς*. Τέλος, εἰς τὸν ἴδιον πρὸς τοὺς προηγουμένους ἀπλούστατον τύπον κατόψεως, ἔχομεν τὴν παραλλαγὴν μονο-

σελ. 78) ἀναγράφεται μόνον ὁ εἰς τύπος τῆς λέξεως τὸ «μουντουλοῦμι», συνήθως προφέρεται ὡς «μπουντουλοῦμι», ἐνῶ τὸ ἴδιον πρᾶγμα φέρεται συνηθέστατα καὶ ὑπὸ τὴν συγγενῆ μορφήν τὸ «μπλοῦμι». Ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι μὲ «μπουντουλοῦμια» κατασκευάζονται μόνον ἀχυρῶνες καὶ σταῦλοι (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 78), ἐνῶ τὸ σύστημα τοῦτο κατασκευῆς ἐφαρμόζεται ἐν Ἄνδρῳ ὡς καὶ ἀλλαγοῦ εἰς πάσης φύσεως κτίσματα καὶ δὴ εἰς ναοὺς (πρβλ. εἰκ. 8, 10, 11, κ.ἑ. τῆς παρούσης ἐργασίας).

38. Ἡ παλαιὰ αὕτη ἐκκλησία φέρει ἐπὶ πενιχροῦ, εὐτελοῦς κατασκευῆς, ἀπλουστάτου σανιδίνου τέμπλου τρεῖς εὐμεγέθεις εἰκόνας διαστάσεων 0.70-0.76×1.08 μ. ἀρίστης τέχνης: Τῆς Παναγίας, τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ Προδρόμου. Καὶ αἱ τρεῖς εἰκόνας ἔχουν ἐπισκοπευθῆ κατα τόπους κακοτέχνως ὑπὸ πλανοδίου ἀγιογράφου, εἰς τὸν ὁποῖον πιθανῶς ὀφείλεται καὶ ἡ ἀντιγραφὴ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψείας τῶν δύο πρώτων, διὰ κωνοῦ ἐλαιοχρόματος τῶν χρονολογιῶν ἀχψς (=1636) καὶ ἀχψς (=1635), αἵτινες φαίνεται ὅτι τὸ πρῶτον ἀνεγράφησαν κατὰ τὴν ἰστορήσιν τῶν εἰκόνων, πρὸ τῆς προαναφερθείσης ἐπισκευῆς των ἥτις τὰς ἀπέκρυψεν. Ἐγγράφα τοῦ ἔτους 1835, σχετικὰ πρὸς τὴν διαλελυμένην μὴν τῶν Ταξιάρχων εἰς ἈΜηλεῶν Κύθνου, βλ. ἐπε εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 566 (Γ, X, 4, γ, d) φάκελον τῶν μοναστηριακῶν ἐγγράφων τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους.

κλίτου βασιλικῆς καλυπτομένης διὰ δώματος στηριζομένου ἐπὶ πραγματικοῦ θόλου, συνηθέστερον καμάρας ἡμικυκλικῆς ἢ τεθλασμένης (εἰκ. 12) καὶ σπανιώτερον σταυροθελίου (εἰκ. 13), ὅχι δὲ ἐπὶ ψευδοθόλου κατεσκευασμένου δι' ἐπεξοχῆς.

Εἰκ. 12. Ἡ κάτοψις, ἢ κατὰ πλῆθος τομὴ καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ ἀγίου Ἰωάννου εἰς τὸ χωρίον Τριπόταμος Τήνου.

Ὁ ναῦσκος τῆς εἰκ. 12 παριστᾷ μικρὰν μονόκλιτον καμαροσκεπῆ βασιλικὴν μετ' ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας, ἐπικαλυπτομένης διὰ γυμνοῦ χωματίνου δώματος³⁹ καταλήγοντος εἰς «ἀκροδώματα»⁴⁰. Ἡ κάτοψις τῆς βασιλικῆς παρου-

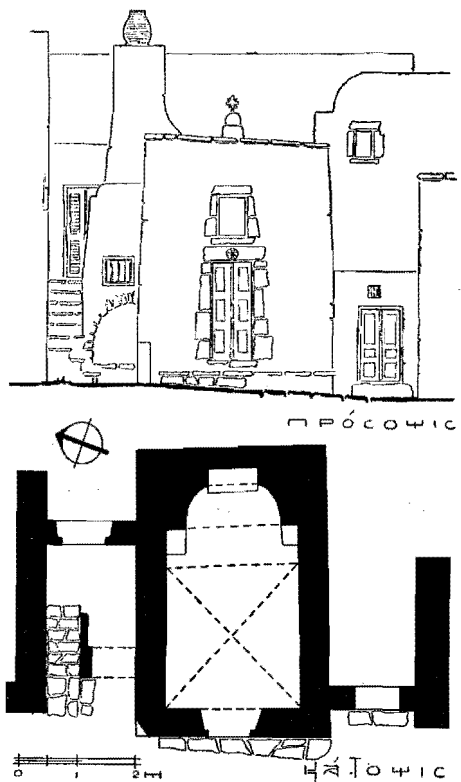
39. Παρομοίου τύπου βασιλικὴ μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς «Κεραλεούσας» εἰς τὸ Κάστρον τῆς Κόθνου, χρονολογούμενη πιθανῶς πρὸ τοῦ 1738. Ὁ ναὸς ἀποτελεῖ μονόκλιτον ἐπιπεδοστεγὸν βασιλικὴν καλυπτομένην διὰ καμάρας ἐλαφρῶς τεθλασμένης, ὑποστηριζομένης περὶ τὸ μέσον τῆς ὑπὸ ἐνισχυτικοῦ τόξου βαίνοντος ἐπὶ δύο κλιλιβάντων καὶ ἐπικαλυπτομένης ὑπὸ χωματίνου δώματος ἄνευ ἐπιστρώσεως. Ἡ ἐγγωρία παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἤτο ἐπὶ φραγκοκρατίας δυτικὸς, πρᾶγμα πιθανώτατον ἐὰν κρίνωμεν τόσον ἐκ τῆς ἐν γένει κατασκευῆς του, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἐντοιχισμένου ἀγιασματαρίου τοῦ εὑρισκομένου ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ ἀπὸ τῆς δυτικῆς θύρας. Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου (συντομογραφημάτων) «ΝΓΑΝΟΥ 1738», ἢτοι Ν. Γοζαδίνου, φαίνεται μεταγενεστέρη τῆς ἀρχικῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ πιθανῶς ἀναφερομένη εἰς ἐπισκευὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ ἀπογόνου τούτου τῆς φραγκικῆς οἰκογενείας τῶν Γοζαδίνων (βλ. Ἀντ. Βάλληνα, Κυθνιακά, 1882, σελ. 32, 48). Πάντως ὁ ναὸς ἐμφανίζει τύπον ἐπιπεδοστεγῶν θολοσκεποῦς βασιλικῆς ἀνηκούσης σήμερον εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν.

40. «Ἀκροδώματα», «ἀκότραφοι», «ξετραχειλώματα», «πετρώματα» κλπ. λέγονται οἱ λίθοι οἱ σχηματίζοντες τὴν στέψιν ἑνὸς κτίσματος οἱ ἀντικαθιστῶντες τὴν ἀπόληξιν τοῦ τοίχου εἰς σάμαρι (βλ. περισσότερα εἰς Δ. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγή στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, 1955, σελ. 23-26, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνης, 1958, τευχ. Β', σελ. 114-115 ἀνατύπου ἐκ τοῦ ΙΖ' τόμου τῆς «Λαογραφίας»).

σιάζει μορφήν ὀρθογωνίου ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.50×5.20μ. (1:2), καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς εὐρεῖαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ καὶ ἐμφανίζουσα διάρθρωσιν τῶν μακρῶν τοίχων διὰ δύο τυφλῶν ἀψίδων, 20 ἐκ. βάθους ἐκάστης, ἔναντι ἀλλήλων εὐρισκομένων. Τὸ τύμπανον τῆς νοτίας ἀψίδος διαρθρώσεως τῆς μακρᾶς πλευρᾶς διατρυπᾶται ὑπὸ παραθύρου, ἐνῶ τὸ τύμπανον τῆς βορείας ἀρθροῦται διὰ δύο μικρῶν ὀρθογωνίων κογχῶν, ἀφιεμένης τῆς ἀψίδος ταύτης τυφλῆς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ μικροῦ παραθύρου τοῦ συνήθως ὑπάρχοντος κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, εἰς τρόπον ὥστε ὁ φωτισμὸς συντελεῖται ὑπὸ ἑνὸς μόνου παραθύρου καὶ τοῦ διατρήτου φεγγίτου τῆς θύρας. Τέλος σημειοῦμεν τὴν διμερῆ διαίρεσιν τοῦ ναοῦ εἰς ἱερὸν καὶ κυρίως ναὸν διὰ τοῦ τέμπλου καὶ βαθμίδος, ὡς καὶ τὴν προαναφερθεῖσαν καὶ τόσον πλουτίζουσαν πλαστικῶς ἀρθρῶσιν διὰ τυφλῶν ἀψίδων μὲ τὴν κίνησιν τῶν ἐπιπέδων των.

Παρόμοιον παράδειγμα μονοκλίτου ἐπιπεδοστέγου βασιλικῆς, καλυπτομένης διὰ καμάρας καταληγούσης εἰς δῶμα μετ' ἐπιπλώσεως, ἀναφέρομεν τὴν

Παναγίαν τὴν Σταθιανήν, παρὰ τὰ Φηρὰ τῆς νήσου Σαντορίνης. Ἐπίσης ὁ ναῖσκος τῆς εἰκ. 13 στεγάζεται διὰ θόλου καταλήγοντος εἰς δῶμα ἐπικαλυπτόμενον δι' ἐπιπλώσεως θηραϊκοῦ κονιάματος. Ἡ κάτοψις τοῦ συνίσταται ἐξ ἐλαφρῶς ἀκανόνιστου ὀρθογωνίου ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.20×3.10μ. ἀπολήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς συνθέτου μορφῆς κόγχην ἱεροῦ ἀνευ ἀψίδος. Παράθυρον δὲν ὑπάρχει οὐδέν, πλην τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν ὀρθογωνίου φεγγίτου τοῦ ἀναπληροῦντος στοιχειωδῶς τὴν ἔλλειψιν ἀνοιγμάτων καὶ παρέχοντος ἐλάχιστον φῶς εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὅταν ἡ θύρα παραμένει κλειστή. Εἰς τὸ

Εἰκ. 13. Ἡ κάτοψις καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ ναῖσκου τοῦ Θεολόγου (τὸ «Θεολοκία») εἰς Νιμπορζιὰ Σαντορίνης.

παρεκκλήσιον τοῦτο (εἰκ. 13)⁴¹ παρατηροῦμεν ἐν συνεχείᾳ ὅτι: Ἡ κάλυψις τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπιτυγχάνεται δι' εὐμεγέθους σταυροθολίου, κατὰ Θηραϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ οἰκοδομικὴν συνήθειαν σχετιζομένην πρὸς τὴν δυτικὴν μορφολογίαν τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ νήσῳ. Ἡ κάλυψις τοῦ ἱεροῦ συντελεῖται δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου μικροῦ μήκους, ἥτοι τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροθολίου ἐπεκτεινομένου, καὶ τῆς κόγχης του διὰ καμπυλοσχήμου θόλου, εἰδους τεταρτοσφαιρίου, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ὁποίου σχηματίζεται ὀρθογώνιος βάθυσις ὑπὸ μορφὴν τυφλῆς κόγχης. Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς ὡς ἀψίς, ἀλλ' ὡς εὐθύς ἀδιάθρωτος τοῖχος.

Καὶ αἱ ἑννέα παραλλαγὰὶ τῶν κατὰ πλάτος τομῶν τῶν περιγραφέντων μικρῶν ναῶν (εἰκ. 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12), καίτοι ἀνήκουσαι εἰς τὸν αὐτὸν βασικὸν καὶ ἀπλοῦστατον τύπον μονοκλίτου ἐπιπεδοστέγου βασιλικῆς κατόψεως ἀπλοῦ συνήθως ἀδιαθρώτου ὀρθογωνίου, συνθέτουν ποικιλίαν ἐνδιαφέρουσιν παρὰ τὴν φαινομενικὴν των ὁμοιότητα. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐκκλησιῶν τούτων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι αἱ κατὰ πλάτος τομαὶ των ἀποτελοῦν ἐξελικτικὴν σειρὰν, ἀπὸ τοῦ καθαρῶς εὐθέως σχήματος τῶν τοίχων καὶ τῆς ὀροφῆς πρὸς τὸ καμπύλον τοῦ θόλου. Βεβαίως ἡ θεώρησις τῆς πορείας τῶν παραλλαγῶν ὡς ἐξελικτικῆς σειρᾶς γίνεται ὑπὸ προϋποθέσεις καὶ περιορισμούς, ἥτοι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μιᾶς περιορισμένης μορφολογικῆς ἀπόψεως χωρὶς νὰ προδικάζεται τίποτε χρονολογικῶς ἢ κατασκευαστικῶς διὰ τὴν ἀκολουθηθεῖσαν σειρὰν, πέραν τῆς κινήσεως ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ πρὸς τὸ συνθετώτερον.

(Συνεχίζεται)